

Müasir Azərbaycan dilində şəkilçilərin təsnifi

Elşad Abışov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, “Müasir Azərbaycan dili” kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: elsad_abisov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində şəkilçilərin təsnifi problemləri şərh olunur. Araşdırma prosesində iltisqi dillərdən olan Azərbaycan dilinin qrammatik sistemində və söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan şəkilçi morfemlərin təsnifatı barədə tədqiqatçıların mülahizələri nəzərdən keçirilir. Həmçinin dil faktları və qrammatik qanunauyğunluqlar əsasında yeni bölgü aparılır, spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edən bəzi şəkilçilərin funksionallığı barədə ətraflı məlumat verilir.

AÇAR SÖZLƏR

leksik vahid, morfem, şəkilçi, qrammatika, morfolojiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 13.10.2023
qəbul edilib: 18.11.2023

Classification of suffixes in the modern Azerbaijani language

Elshad Abishov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department “Modern Azerbaijani language”, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: elsad_abisov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

ABSTRACT

The article describes the problems of classification of suffixes in the modern Azerbaijani language. In the research process, researchers' opinions about the classification of suffix morphemes, which play an important role in the grammatical system of the Azerbaijani language and word creation, are reviewed. Also, a new division is made based on linguistic facts and grammatical regularities, detailed information is provided on the functionality of some suffixes that attract attention with their specificity.

KEYWORDS

lexical unit, morpheme, suffix, grammar, morphology

ARTICLE HISTORY

Received: 13.10.2023

Accepted: 18.11.2023

Giriş / Introduction

Məqalədə dilimizin söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edən şəkilçilərin spesifik xüsusiyyətləri şərh olunur, onların bölgüsü aparılır, tədqiqatçıların bu barədə fikirlərinə geniş yer verilir.

Aktuallıq: Şəkilçilərin tədqiqi dilimizin morfoloji quruluşunun mükəmməl öyrənilməsi baxımından olduqca faydalıdır. Bunun nəticəsidir ki, uzun illərdir bir çox tədqiqatçılar öz tədqiqat işlərində bu məsələyə geniş yer vermişlər. Bu səbəbdən mövcud problemlə bağlı dilçilərin fikirlərini ümumiləşdirib münasibət bildirmək aktualdır.

Metod: Məqalədə təsviri, müqayisəli və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Əsas hissə / Main part

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə iltisə dillərdən olduğu üçün şəkilçi morfemlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, müxtəlif söz formalarının yaranmasında, sözlərlə birləşmələr arasında qrammatik münasibətlərin qurulmasında həlledici mövqeyə malikdir. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar şəkilçilərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini, funksionallığını və digər spesifik cəhətlərini əsas götürməklə çoxsaylı araşdırmalar aparmış, onların təsnifatı barədə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən fərqli mülahizələr irəli sürmüşlər. S.Cəfərovun araşdırmalarında şəkilçi morfemlər – leksik şəkilçilər, leksik-qrammatik şəkilçilər, qrammatik-leksik şəkilçilər və qrammatik şəkilçilər adı altında dörd qrupa bölünür [1, s.139].

Tədqiqatda birinci qrupa, yeni leksik vahidlər əmələ gətirən və həmin leksik vahidlərin başqa sözlərlə əlaqəyə girməsini tələb etməyən şəkilçilər (-dan²; -lıq⁴; -ın⁴; -laş²; -ıs⁴ və s. Məsələn: *şam+dan*, *yaxşı+lıq*, *ək+in*, *yaxşı+laş(maq)*, *yağ(maq)+ış*), ikinci qrupa yeni sözlər əmələ gətirməklə bərabər, onların başqa sözlərlə əlaqəyə girməsini tələb edən şəkilçilər (-çı⁴; -lıq⁴; -lı⁴; -ma²; -kan² və s. Məsələn: *neft+çi (qadın)*, *yağ+lı (çörək)*, *dağ+lıq (yer)*, *süz+mə (qatıq)*, *sürüş+kən (yer)*), üçüncü qrupa müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya mənsub mənə əmələ gətirən və yeni bir mənə ifadə etməyə meyl göstərən şəkilçilər (-yan²; -dır⁴; -ıl⁴; -ış⁴ və s. Məsələn: *oxu+yan*, *yan+dır(maq)*, *süz(mək)+ül*, *gör(mək)+üş*), dördüncü qrupa isə bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın vəzifələrini yerinə yetirən ismin hal və mənsubiyyət, feilin zaman və şəxs şəkilçiləri aid edilir [1, s.139].

Alimin dil materialları üzərində apardığı ümumiləşdirici təhlillərindən aydın olur ki, şəkilçilər təsnif olunarkən eyni kateqoriyadan olan şəkilçi morfemlərin həm leksik (sözyaratma), həm də qrammatik (söz və birləşmələr arasında əlaqə yaratma) imkanları əsas götürülür.

Bu prinsip tədqiqatçının morfoloji ünsürlərlə (şəkilçilərlə) bağlı təqdim etdiyi bölgünün

birinci və dördüncü qruplarında özünü doğrultsa da, ikinci və üçüncü qruplarında uyğunsuzluqla müşahidə olunur. Belə ki, o, ikinci qrupa aid edilən budaq morfemlərin yeni leksik vahidlər (sözlər) əmələ gətirməklə bərabər, söz və birləşmələr arasında qrammatik münasibətlərin qurulmasına xidmət etdiyini, bu səbəbdən də leksik-qrammatik şəkilçilər adlandırıldığını qeyd edir. Məs.: *neft+çi (qız)*, *dağ+lıq (yer)*, *yağ+lı (xörək)* [1, s.140]. Professor B.Ə.Xəlilov da buna uyğun olaraq yazır ki, qrammatik şəkilçilər kimi sözdüzəldici şəkilçilər də sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsinə xidmət edir. Məs.: -l⁴ şəkilçisi ilə *yağlı* sözü *xörək* sözü ilə əlaqələnir [3, s.198].

Doğrudur ki, -ç⁴; -lıq⁴; -l⁴ şəkilçiləri məhsuldar olmaqla sözyaratma prosesində fəal iştirak edirlər. Lakin onların sözlər və birləşmələr arasında qrammatik əlaqələrin qurulmasında rolundan danışmaq absurddur. Ona görə ki bu tip birləşmələr arasında mövcud olan qrammatik münasibətlər bilavasitə şəkilçilərin iştirakı ilə deyil, həmin şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn sifətlərin yaxınlaşması əsasında qurulur. Belə substantiv birləşmələrin dildə bir çox şəkilçisiz modelləri işlənməkdədir. Məsələn: *yaşıl yarpaq*; *taxta qapı*; *gümüş qaşığı və s.* Verilmiş nümunələrdən də aydın olur ki, söz birləşmələri arasında qrammatik əlaqələri təmin edən şəkilçilər yox, əşyanın əlamət və xüsusiyyətini izah edib aydınlaşdırmağa xidmət edən sifətin və atributiv isimlərin öz təbii funksiyasına uyğun olaraq ismə yanaşmasıdır.

S.Cəfərovun qrammatik-leksik şəkilçilərə aid etdiyi -yan²; -dır⁴; -ış⁴; -ıl⁴ və s. feilin təsirlik növ və feili sifət şəkilçiləri barədə söylədiyi fikirlər də mübahisəlidir. Tədqiqatçı bu haqda məlumat verərkən yazır ki, üçüncü qrupa mənsub olan (yəni qrammatik-leksik – E.A.) şəkilçilər artırıldığı sözdən əlavə müəyyən qrammatik kateqoriyaya mənsub mənə bağlılığı əmələ gətirdiyi kimi, eyni zamanda yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyil göstərirlər. Məsələn: *oxumaq – oxuyan*; *yaz(maq) – yazdır(maq)*; *sür(mək) – sürül(mək)*; *sat(maq) – satıl(maq)*; *gör(mək) – görüş(mək)* [1, s.140].

Müşahidələr göstərir ki, -y, -an², -dır⁴, -it⁴, -ış⁴ komponentləri alimin qeyd etdiyi kimi, feilə mənsub təsirlik (-dır⁴), növ (-ış⁴, -ıl⁴) kateqoriyalarının, həmçinin feili sifətlərin (-an²) formalaşmasında fəal iştirak edirlər. Ancaq onlar yeni anlayış ifadə edən məfhumlar (sözlər) yaratmaq imkanına malik deyillər, yəni *oxu(maq)*, *yaz(maq)*, *sat(maq)*, *gör(mək)* feillərindən -ıl⁴; -dır⁴; -an²; -ış⁴ şəkilçiləri vasitəsilə düzələn *oxuyan*, *yazdırmaq*, *görüşmək* feilləri hər hansı yeni bir məfhum ifadə etmir, yeni anlayış formalaşdırmır. Bu da nəticədə şəkilçilərin təsnifatının nəzəri cəhətdən qüsurlu olduğunu deməyə əsas verir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Müasir Azərbaycan dili” adlı nəşrində S.Cəfərovun təsnifatından fərqli olaraq *sözdüzəldici*, *sözdəyişdirici* və *formadüzəldici şəkilçilər* adı ilə üç qrupa bölünür [4, s.189]. Yəni formadüzəldici şəkilçilər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən ayrılaraq müstəqil şəkilçi qrupu kimi təqdim edilir [4, s.139].

Eyni bölgü hər hansı dəyişiklik aparılmadan prof. B.Ə.Xəlilov və prof. Q.Ş.Kazımovun araşdırmalarında da öz əksini tapır [2, s.164]. Fikir ayrılığı formadüzəldici şəkilçilər sırasına hansı şəkilçi morfemlərin aid edilməsi məsələsinə münasibətdə özünü göstərir.

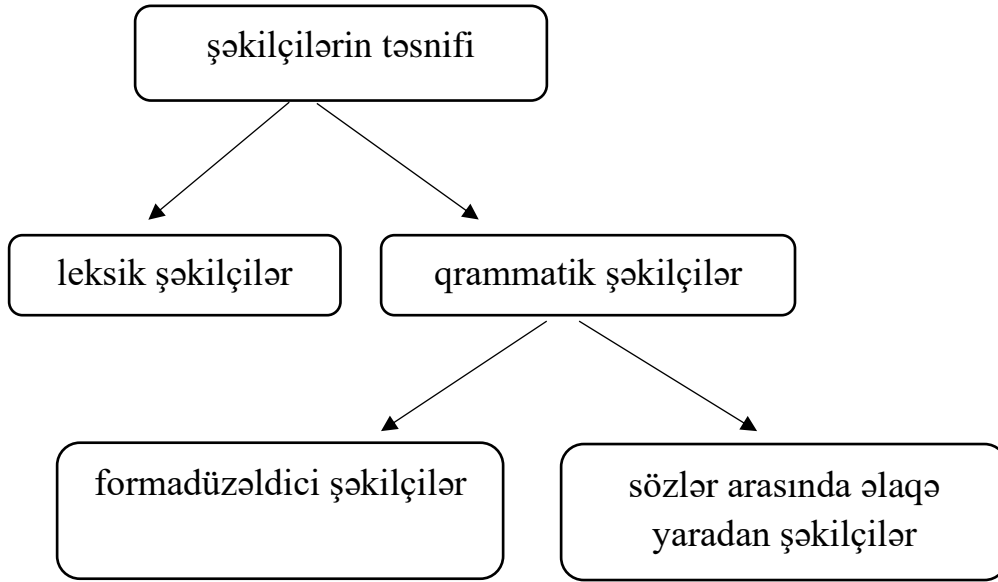
B.Ə.Xəlilov formadüzəldici şəkilçilərə feilin növ şəkilçilərini, sözlərə əzizləmə və kiçiltmə mənası verən şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçilərini, feili sifət, feili bağlama və məsdər şəkilçilərini daxil edərək yazır ki, formadüzəldici şəkilçilər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə bənzəsələr də, həm də onların hər ikisindən fərqlənir. Belə şəkilçilər sözdüzəldici və sözdəyişdirici arasında orta mövqedə dururlar. Bu şəkilçilər nə tam şəkildə sözdüzəldici, nə də sözdəyişdiricidir [3, s.60].

Professor Q.Ş.Kazımov isə formadüzəldici şəkilçilərə yeni söz düzəltmək və sözlər arasında əlaqə yaratmaq imkanlarına malik olmayan, yalnız bu və ya digər morfoloji kateqoriyanın yaranmasına xidmət edən isimlərə kəmiyyət və feillərə inkarlıq şəkilçilərini daxil edir [2, s.191].

Faktlar göstərir ki, formadüzəldici şəkilçilər mahiyyəti və funksiyasına görə qrammatik şəkilçilərə daha yaxındır. Y.Seyidov bununla bağlı yazır ki, formadüzəldicilik bu qrupa aid edilən şəkilçilərin qrammatik mahiyyətini və ya sözdəyişmə imkanlarını inkar etmir, əksinə təsdiq edir ki, bu şəkilçilər yeni mənalı söz yaratmır, sözün formasını dəyişir, həmçinin sözün qrammatik mənalarında müəyyən dəyişiklik yarada bilir. Məsələn, kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçisi $-lar^2$ isimlərə qoşularaq həmin ismin ifadə etdiyi əşyanın kəmiyyətinə təsir edir, yəni *kitab* və *kitablar* sözlərinin kəmiyyət anlayışı fərqlidir [4, s.49]. Göründüyü kimi, formadüzəldici şəkilçilər söz və birləşmələr arasında əlaqə yaratmasalar da, qrammatik quruluşun mühüm göstəricilərindən olan sözün paradigmalarının, yəni sözdə müxtəlif qrammatik formaların və bu formaların əsasında əmələ gələn yeni qrammatik mənaların formalaşmasını təmin edir.

Bu da nəticə etibarilə formadüzəldici şəkilçilərin müstəqil şəkildə qrupu deyil, qrammatik şəkilçilərin tərkibində ayrıca qrup təşkil edən şəkilçilər kimi sistemləşdirilməsinin daha elmi və məntiqli olduğunu göstərir. Belə bir sistemləşdirmə şəkilçilərin ənənəvi dilçilikdəki təsnifatının hələ də aktuallığını itirmədiyini deməyə əsas verir. Məlum olduğu üzrə ənənəvi bölgüdə şəkilçilərin təsnifi onların sözyaratma prosesindəki roluna əsasən müəyyən olunur. Yeni leksik vahidlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçi morfemlər leksik, sözlər arasında əlaqə yaradanlar isə qrammatik şəkilçilər adlandırılır [4, s.41]. Qrammatik şəkilçilər də özlüyündə iki qrupa bölünür: 1) sözlər arasında əlaqə yaradanlar; 2) yalnız formadüzəldənlər. Doğrudur, hər iki qrupdan olan şəkilçilər sözlərə qoşulduqda yeni söz-formalar yaradırlar, lakin birinci qrup şəkilçilərdə əlaqəlilik, ikinci qrupda isə formadüzəldicilik mühüm funksiya kimi önə çıxır.

Bütün bunları nəzərə alaraq şəkilçiləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Şəkilçilərin təsnifatında müşahidə olunan ziddiyyətli məqamlardan biri də feillərdə təsirlik və növ, sifətlərdə isə dərəcə şəkilçiləri leksik şəkilçilərə aid edilməlidir.

S.Cəfərov bu şəkilçilər barədə yazır: *“Müəyyən qrup sözdüzəldici şəkilçilər də vardır ki, onlar söz kökünə güclü təsir edə bilmir, belə şəkilçilərin qoşulduğu sözlərdə əvvəlki leksik məna tam deyil, qismən dəyişir. Buna görə də bu cür sözlər aid olduğu nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini saxlayır, başqa nitq hissələrinə çevrilmir. Məsələn: çal feilindən yaranan çaldır yenə də feil olaraq qalır. Ona görə də bu qrup şəkilçiləri qismən sözdüzəldici şəkilçi adlandırmaq olar. Sifətin dərəcə, feilin növ... və s. şəkilçilərini buraya aid etmək olar”* [1, s.10].

Q.Ş.Kazımov da feilin təsirlik növ və sifətin dərəcə şəkilçilərinin sözdüzəldicilik xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd edərək onları qismən sözdüzəldici şəkilçilər hesab edir [2, s.164].

Fikrimizcə *“qismən söz düzəltmək”* ifadəsi mahiyyət etibarilə olduqca təzadlı və yaygın ifadədir. Ona görə ki hər hansı şəkilçi leksik vahidlərə qoşularkən ya ondan yeni mənalı leksik vahid əmələ gətirir, ya sözlər və birləşmələr arasında qrammatik əlaqələrin qurulmasına xidmət edir, ya da sadəcə olaraq qrammatik formanın dəyişməsində iştirak edir. Bu da nəticədə, *“qismən söz düzəltmək”* ifadəsinin bir növ qeyri-dəqiq anlam kəsb etdiyini deməyə əsas verir.

Əslində sifətlərdə dərəcə, feillərdə təsirlik və növ şəkilçiləri leksik yox, qrammatik olan şəkilçilərdir.

Onların qrammatik şəkilçilər sırasına daxil edilməsini şərtləndirən bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Bu şəkilçilər sözlərdə yeni mənə yaratmaq imkanına malik deyildir. Məsələn, güldürmək (*gül+dür=güldürmək*), açılmaq (*aç+ıl=açılmaq*), yandırmaq (*yan+dır=yandırmaq*) sözlərinin tərkibində işlənən -ır⁴ və -ıl⁴ şəkilçiləri dildə hər hansı yeni mənə yaratmır, subyektin fəallığını və ya obyekt-subyekt münasibətlərinin təmin edilməsini şərtləndirir.

2. Q.Ş.Kazımov doğru olaraq, qrammatik kateqoriyalar haqqında yazır ki, məzmun və forma (ifadə) planında bir-birinə qarşı duran qrammatik mənaların birliyi qrammatik kateqoriyaları yaradır [2, s.17].

Nəticə / Conclusion

Fikirlərimizi yekunlaşdırıb qeyd edək ki, sifətlərdə dərəcə, feillərdə təsirlik və növ kateqoriyaları qrammatik kateqoriyalardır. Onlar da digər qrammatik kateqoriyalar kimi bir-birinə qarşı duran qrammatik mənaların birliyindən yaranır. Nəzərə alsaq ki, qrammatik mənalar qrammatik formaların, xüsusilə də qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə formalaşır, o halda sifətlərdə dərəcə, feillərdə təsirlik və növ kateqoriyalarını yaradan şəkilçilərin qrammatik şəkilçilər olmalarına şübhə yeri qalmır.

Qrammatik şəkilçilər sırasında yer alan bu tip kateqorial şəkilçilər sözlər arasında qrammatik əlaqələrin qurulmasına deyil, yalnız sözlərin formasını dəyişməyə xidmət etdiyinə görə onların formadüzəldici şəkilçilər qrupuna daxil edilməsi nəzəri cəhətdən daha məntiqlidir.

Formadüzəldici şəkilçilər sırasına formadüzəldiciliyin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq isimlərdə hal, sifətlərdə dərəcə, feillərdə təsirlik, növ, inkarlıq və zaman şəkilçilərini aid etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb. 192 s.
2. Kazımov Q.Ş. (2011). Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, Elm və təhsil. 400 s.
3. Xəlilov B.Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 cildə, II cild. Bakı, 180 s.
4. Seyidov Y. (2000). Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 374 s.
5. Cəfərov C., Abdullayev N. (2004). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı. 172 s.